

Јелена ЛАЛАТОВИЋ

Институт за књижевност и уметност у Београду

ФЕМИНИЗАМ У ОМЛАДИНСКИМ ЧАСОПИСИМА: КА ИСТОРИЈИ ДЕВОЈАЧКЕ КУЛТУРЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ

У овом раду истражује се улога омладинске периодике (часописи *Студент*, *Видици*, *Идеје*) у преношењу, артикулацији и тумачењу феминистичких идеја и текстова – како иностраних, из времена тзв. *другог таласа* феминизма на Западу (1964–1975), тако и радова југословенских интелектуалки, чији је рад Нада Лер Софронић збирно именовала као *неофеминизам*. Као идејни покрет, *неофеминизам* обликован је управо помоћу критичког промишљања интелектуалног и социјалног домета другог таласа феминизма у свету, те теорије и идеологије самоуправног социјализма у Југославији. Стога се први слој анализе улоге омладинске штампе у преношењу феминистичких идеја тиче (пре) испитивања авангардног карактера неофеминизма. Други референтни оквир анализе односи се пак на тумачење овог раздобља југословенске феминистичке хуманистике (1975–1978) из перспективе девојачких студија (*girlhood studies*) као интердисциплинарног поља академског проучавања социјалних и културних аспеката девојаштва као особеног периода у индивидуалном и колективном искуству жена. Другим речима, циљ овог рада јесте да, на примеру феминистичких текстова у омладинској периодици, преиспита може ли се *неофеминизам* разумети као феминистичка авангарда, те како теоријске расправе о југословенском феминизму утичу на савремено разумевање историјских, друштвених и културних процеса који су формирали омладинску и девојачку културу у Југославији.

Кључне речи: *неофеминизам*, југословенска омладинска периодика, авангарда, студије девојаштва, женско питање, Нада Лер Софронић, други талас феминизма

Признајући да жене целог света, без обзира на разлике које између њих постоје, деле тешко искуство што имају или су имале неравноправан третман, и да ће порастом свести жена о том феномену оне постајати природни савезници борбе против свих облика угњетавања који се врше под колонијализмом, неоколонијализмом, ционизмом, расном дискриминацијом и апартхејдом, представљајући на тај начин огроман револуционарни потенцијал економских и социјалних промена у данашњем свету...

Одлучује се да се прокламују следећи принципи:

Равноправност између мушкараца и жена значи равноправност у њиховом достојанству и вредности као људских бића, као и равноправност у правила, могућностима и одговорности.

Међународна декларација о равноправности жена и њиховом доприносу развоју и миру од 1975. године (cf. Đorđević 1975: 236)

Организација Уједињених нација (ОУН) прогласила је 1975. годину годином жена, а Светска конференција Међународне године жена, одржана у Мексику од 19. јуна до 2. јула исте године, објавила је „Декларацију о равноправности жена и њиховом доприносу развоју и миру“. Била је то прва светска конференција Уједињених нација посвећена женама, а поменута „Декларација“ представља један од фундаменталних докумената на којима се међународни акти, укључујући и до сада непревазиђену Конвенцију о елиминацији свих облика дискриминације жена (CEDAW), који захтевају и гарантују равноправност жена и мушкараца, заснивају. Поводом учешћа Југославије у раду Светске конференције Међународне године жена, Невенка Петрић, председница Савета за планирање породице, објавила је књигу *Право човека да слободно одлучује о рађању*, изворно на енглеском језику (Јакшић 1977: 207–2014), док је Вида Томшич, представница СФР Југославије у Комисији за социјални развој при ОУН, тим поводом, објавила превод најважнијих чланака и говора под насловом *A selection of articles and speeches on the status of women and family planning in Yugoslavia*. У издању Конференције за друштвену активност жена (КДАЖ) изашао је посебан број часописа *Жена данас (Жена данас: 1975. – тридесет година победе над фашизмом: међународна година жена)*, чије су уреднице биле Митра Митровић и Олга Ковачић. Ови текстови прецизирали су координате у чијем је опсегу могуће и пожељно говорити о женама и женском покрету – а то су планирање породице и учешће жена у антифашистичкој борби и Револуцији.

Предисторија једног сукоба

Узевши у обзир да се ради о заиста епохалним прекретницама када је о положају и еманципацији жена реч, позивати се на женски покрет наизглед није нимало чудно. Међутим, ови текстови настају у времену када је, речима Наде Лер Софронић, „лозинка револуционарне омладине Европе *лично је политичко политичко је лично*“ (Ler Sofronić 1977: 10). Они, другим речима, представљају имплицитну полемику са кључним идејама и постигнућима женских покрета у развијеним капиталистичким земљама (САД, Велика Британија, Италија, Француска) с краја шездесетих и почетка седамдесетих година прошлог века. Период од 1964. године, када су чланице америчког покрета против рата у Вијетнаму објавиле своју побуну против мушког угњетачког третмана жена у мировном и покрету за грађанска права (King, Hejden 2017: 17), до 1975. године, када ОУН проглашава годину, а потом и декаду жена (1976–1985), јесте

период обележен снажном активношћу међународног¹ феминистичког покрета са новим теоријским поставкама и новим захтевима. Њих је, можда најјезговитије, формулисала Елен Дибоа у тексту „Феминизам старог и новог таласа“. Дибоа тврди да је *први талас* феминизма израстао из учешћа жена у покрету за укидање робовласништва у деветнаестом и раном двадесетом веку, али да су жене и у том покрету биле спутане да равноправно учествују у политичком животу. То је судбина која се, према њеном мишљењу, догодила и учесницама мировног и покрета за грађанска права шездесетих година прошлог века у Америци. Због тога се отцепљење феминисткиња у самосталан покрет који анализира опресију жена не само као проблем по себи, већ то угњетавање теоријски артикулише као појаву која је претходила класној експлоатацији и њу условила, назива феминизмом *другог таласа* (Duboa 2017: 52–53). Реинтерпретирајући Енгелсово *Порекло породице, приватног власништва и државе*, Шуламит Фајерстон спровела је радикалну теоријску интервенцију у марксистичку доктрину тезом да концепт полне класе, односно систем полне хијерархије, уместо категорије друштвене класе, задире дубље у разумевање структуре друштва, те да представља средство свеобухватније анализе у односу на „класични марксизам“ (Firestone 1970: 4). Будући да *феминизам другог таласа* стреми коренитој трансформацији друштва, он се другачије назива радикални феминизам или покрет за ослобођење жена (Pavlović, Urošević 2017: 7–8).

Нада Лер Софронић у чланку „Ретроградни процеси у затвореном породичном кругу“, објављеном у темату „Критика грађанске породице“ у студентском часопису за књижевност и културу *Видици*, „лозинку револуционарне омладине“ позајмљује из (налова) текста „Лично је политичко“ ауторке Керол Хениш. Овај текст, први пут објављен у радикалнофеминистичком гласилу *Белешке из друге године* (*Notes from the Second Year*) у фебруару 1969. године, коме је наслов дала Шуламит Фајерстон, коуредница *Белешки* и ауторка канонског текста другог таласа феминизма *Дијалектика пола: случај за феминистичку револуцију* (*The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution* 1970), у самом наслову сажима садржај и метод борбе феминисткиња другог таласа. Наиме, групе за подизање свести, у чијем је покретању и раду учествовала и Керол Хениш, неретко су дисквалификоване од стране левице, али и дела феминисткиња, као „психотерапија уместо политике“. С обзиром на то да је овај текст достигао завидну популарност и рецепцију широм света, Керол Хениш је скоро четири деценије касније написала и предговор у коме је објаснила порекло и значење наслова. Одредница „лично“, као антипод политичком, често се користила као етикета помоћу које су се питања попут сексуалног насиља, индустрије лепоте и односа моћи у мушко-женским односима уклањала из политичког дискурса левице (Hanisch 2006: 2).

¹ Иако су женски покрети у Америци, Британији, Италији и Француској били највидљивији и у области хуманистичких наука произвели неке од нових аналитичких и интерпретативних модела, *други талас феминизма* био је изразито утицајан и у Јапану и Јужној Кореји, због чега се не може једнозначно свести на „западни феномен“. О развоју радикалнофеминистичког покрета у Јапану в. „Feminism in Japan: Evolution of the Feminist Movement in Japan“ (Matsui 1990: 435–449).

То заправо значи да је у овом историјском раздобљу предмет преговарања између покрета и државе, али и између различитих струја женског покрета, било питање шта његов политички садржај обухвата. У процепу тих преговора у југословенској јавности и штампи учвршћена је терминолошка дистинкција између феминизма као „буржоаског покрета“ и „женског питања“ као партикуларитета у оквиру целине – борбе за бескласно друштво. Нада Лер Софронић је један део своје докторске дисертације објавила као књигу под називом *Неофеминизам и социјалистичка алтернатива* (1986), где, између осталог, каже да је рад жена у домаћинству „перманентан извор капиталистичког присвајања сродан првобитној акумулацији капитала“, те да „ова конститутивно битна подела производње капитала не би била изводљива да структура грађанског друштва није преузела, развила и фиксирала историјску поделу мушких и женских улога којој је већ био приписан карактер природне поделе рада међу половима“ (Ler Sofronić 1986: 81). Овим речима Нада Лер Софронић је афирмисала тезу Шуламит Фајерстон и других радикалних феминисткиња – да је угњетавање на основу пола претходило успостављању класног друштва – што је из перспективе званичне марксистичке теорије у Југославији био јеретички став, те тако отписан као „буржоаски“. И филозофкиња Блаженка Деспот је у студији *Еманципација и нови социјални покрети* (1989), као и Н. Лер Софронић, настојала да достигнућа и идеје радикално-феминистичког покрета одбрани од такве врсте дисквалификација, те да покаже колико су захтеви, тада још увек новог женског покрета, суштински сродни историјској мисији левице, а то је једнакост свих људи (Despot 1989). Међутим, одговор званичних женских организација и њених представница, као уосталом и целокупне јавности на страни званичне политике Савеза комуниста Југославије, артикулисан је на спектру негирања *неофеминизма* – од неразумевања, преко игнорисања, до отвореног напада.

Као што историја рецепције текста „Лично је политичко“ функционише као прича о новијој историји женског покрета, и рецепција *неофеминизма* на сличан начин разоткрива противречности југословенског друштва.

Путеви диверзантског мишљења – пре и после конференције „Друг-ца жена“

Након што су оцртане основе сукоба између теорије и стратегије еманципације жене у виду *женског питања* и *феминизма*, или, речима историчарке Жофије Лоранд, „стратешки пренос и самоодређење“ између „феминизма у свету“ и „женског питања код нас“ (Logand 2018: 42), да би се разумео карактер *неофеминизма*, неопходно је предочити развој ове дебате у периоду од 1975. до 1978. године. Ова потоња јесте година у којој је одржана конференција „Друг-ца жена. Женско питање – нови приступ?“² која је била је важна како за даљи пробој феминистичке мисли у академију

² Историчарка Кјара Бонфиљоли написала је свеобухватну студију о конференцији *Belgrade, 1978. Remembering the conference „Drugarica Zena. Zensko Pitanje – Novi Pristup?“ / „Comrade Woman. The*

и омладинску штампу тако и за успостављање инфраструктуре из које ће настати нови женски покрет деведесетих година прошлог века, у постјугословенском контексту (Vlagojević 1998). За почетак, занимљиво је приметити да је *Дијалектика пола* – иако у библиографском систему Србије стоји податак да је она данас доступна у само једном примерку, у библиотеци Филозофског факултета у Београду – имала значајну рецепцију у Југославији, иако никада није преведена. Јован Ђорђевић, приређивач антологије марксистичких текстова *Женско питање*, уврстио је *Дијалектику пола* у библиографију. Поред Шуламит Фајерстон, у библиографији текстова с којима Ђорђевић полемисхе у обимном предговору ове антологије наћи ће се готово све кључне ауторке другог таласа феминизма – Герда Лернер, Жермен Грир, контроверзни *Манифест друштва за уништење мушкараца* Валери Соланас, *Политика пола* Кејт Милет и многе друге (Ђорђевић 1975). Зборник текстова *Женско питање* има упечатљиву структуру и иновативан садржај. Из предговора сазнајемо да је аутор изнимно добро обавештен о развоју женског покрета у свету, јер помиње оснивање прве сигурне женске куће (1971) и њену оснивачицу, Ерин Пици из Лондона. Аутор уважава став да је жена „од свих друштвених група најдуже трпела затвореност и временски најдуже била предмет доминације и експлоатације“ (Ђорђевић 1975: 24), али ће истовремено инсистирати на фундаменталном значају социјализма за еманципацију жена. Он каже: „Једнакост и ослобођење жене је друштвено и опште питање социјализма. Ако нема ослобођења жене без њихове свести и акције, сигурно је да стварност тог ослобођења зависи од свести, понашања и културе целокупне социјалистичке заједнице“ (Ђорђевић 1975: 11). Са идејама Шуламит Фајерстон полемисаће и социолог Карел Турза у тексту „Марксисте су заборавили породицу. Прологомена за студију о условљености грађанског облика породице“, објављеном у *Студенту*, одбацујући концепт полне класе, те изјашњавајући се „против тезе Ш. Фајерстон да је породица база, а политичка економија надградња“ (Turza 1976: 8). Турза ће поменути прологомену развити кроз коуреднички (са Жараном Папић) и ауторски рад у темату *Видика* „Критика грађанске породице“, следеће, 1977. године.

Што се пак структуре књиге *Женско питање* тиче, у овој књизи сабрани су текстови „марксистичких класика“ – Маркса, Енгелса, Лењина, Бебела, Кларе Цеткин – а први пут су, за потребе зборника, преведени један текст Лујзе Кауцки, те текстови Марксових кћери Еленор Маркс и Лоре Лафарг. Сви ови текстови, иако је објављивање антологије очигледно потакнуто Гоудином жена, развојем женског покрета у свету и „Међународном декларацијом о равноправности жена и њиховом доприносу развоју и миру“, која се такође налази међу прилозима *Женског питања*, акценат стављају на положај жене у производњи, односно на жене као половину радничке класе. Већ само априорно опредељивање за „женско питање“ науштрб феминизма, у датом контексту, заправо значи неразумевање генезе и циљева другог таласа феминизма.

Women's Question: A New Approach?“ thirty years after, а о истом догађају писала је и Вера Гудац Додић (Гудац Додић 2019).

То ће у тексту „Искуство Симон де Бовоар“ у оквиру темата „Критика грађанске породице“, објављеном у броју 5–6 часописа *Видици* из 1977, социолошкиња Жарана Папић објаснити на следећи начин:

Теоријско разматрање корена подређености жена и путева њеног „изласка“, као и утемељивање принципа еманципације, код нас најчешће занемарује читаво једно подручје које је неопходно да би еманципација заиста била делатна. То је подручје унутрашњег искуства жене – како она себе доживљава, у којим појмовима себе тумачи, шта мисли о себи и о могућностима своје еманципације, које границе већ сама себи поставља, које путеве изабире (Parić 1977: 20).

Дакле, суштина „новог феминизма“ није била у одрицању или порицању класне еманципације и њеног значаја за женско ослобођење, већ је фокус нових истраживања стављен на социјалну психологију, као и на проблематику морално-духовног преображаја жене у складу са револуционарним циљевима. То потврђује и Нада Лер Софронић када каже:

Марксизам је, пре свега, теорија револуције, теорија о промени старог света, а пракса ослободилачких покрета жена доводи у питање једно од кључних упоришта тог старог света. То је однос мушкарац–жена, који носи неславан рекорд као најстарији и најупорнији друштвени однос неједнакости... Борба против бирократизације партијског апарата и борба против половичне класне свести другова на левици њен је нужан саставни део (Ler Sofronić 1986: 114, 117).

Ова струја мишљења имала је своје јако упориште међу социјалистичкињама у свету, попут Џулијет Мичел (Mitchell 1984) и Шиле Роуботам (Rowbotham, Segal and Winwright 1979), које су радикалном феминизму пружале критичку подршку, тежећи примени радикалнофеминистичких идеја у контексту социјалистичке, а не феминистичке револуције, на коју је позивала Шуламит Фајерстон. Поларизација која је уследила у Југославији – за *женско питање* или против њега, *неофеминизма* – међутим није била толико изражена пре одржавања конференције „Друг-ца жена“. Као што је приметила Жофија Лоранд, све теме о којима се дискутовало на овој конференцији покренуте су две године раније на саветовању „Друштвени положај жене и развој породице у социјалистичком самоуправном друштву“ у Порторожу, у организацији уредништва часописа *Жена: часопис за друштвена питања жене и породице* (Logand 2018: 44). Овај часопис који је издавала Конференција за друштвену активност жена Хрватске, представљао је наставак публикације *Жена у борби: гласило Антифашистичког фронта жена Хрватске*. Излагања на Саветовању била су разнолика у приступу – нека су свесно одбијала полемику са феминизмом, док су нека нудила оригинална тумачења и дискусију са савременим феминистичким покретом. За пример првог типа излагања може послужити излагање Невенке Петрић у коме ауторка право *човека* на слободно одлучивање о рађању деце изводи из права на самоуправљање, све време користећи у потпуности полно неутралан језик (Petrić 1976: 22). Надежда Чачинович, хрватска филозофкиња, касније једна од

оснивачица Центра за женске студије у Загребу, пак у излагању под насловом „Равноправност или ослобођење (тезе о теоријској релевантности савременог феминизма)“ закључује да „теоријска релевантност феминизма принципијелно није одвојива од марксизма, јер се проблеми савременог феминизма могу радикално промишљати само марксистички“ (Čačinović-Puhovski 1976: 4). Из тога се може закључити да оспоравање феминизма и *неофеминизам*, његова афирмативна, али и даље критичка рецепција у југословенској хуманистици, несметано коегзистирају.

Отворен напад уследиће тек након одржавања конференције „Друг-ца жена. Женско питање: нови приступ?“ у Студентском културном центру у Београду, од 27. октобра до 2. новембра 1978. године. Инсистирање на томе да је „женско питање“ у југословенском друштву решено завршетком антифашистичке борбе и Народно-ослободилачке револуције, те инсистирање партијских руководитељки и руководилица на томе да је заговарање феминизма у суштини одустајање од принципа социјалистичког самоуправљања, избор између радничке *или* женске борбе, науштрбове прве, у језику дневне штампе оваплоћено је кроз низ стереотипа.³

Омладинска штампа – невоље с „авангардизмом“

Захваљујући томе што су активисткиње Асоцијације за женске иницијативе прикупиле и објавиле прилоге из дневне штампе о конференцији „Друг-ца жена“, данас знамо да су дневни листови *Политика* и *Вечерње новости* предјачили у стереотипном и женомрзачком представљању феминисткиња и феминистичких идеја (Tešanović, Veselinović 2003). У чланку који носи наслов „Да ли је важна и потпетица“, објављеном у *Политици*, исмева се конференција „Друг-ца жена“ као скуп на коме се жене „љуте на радничку класу, која производи високе потпетице“ (cf. Tešanović, Veselinović 2003: 7), средство и симбол третирања жена као сексуалних објеката.

Наташа Марковић и Радмила Станковић, новинарке *Вечерњих новости*, у чланку „Замућено огледало слободе“, објављеном 6. новембра 1978, извештавајући о конференцији, истичу: „Неке ‘модерне’ ‘авангардне’ Југословенке узвратиле да наше жене не смеју улицама да шетају ни да улазе у кафане и да је једини слободан простор – огледало“ (cf. Tešanović, Veselinović 2002: 11). Осам година касније, Нада Поповић-Перишић у тексту „Филозофске претпоставке ‘другог’ писма“, објављеном у темату часописа *Књижевност*, посвећеном *женском пислу*, *женско писло* одређује као „општи покрет авангарде“, који „настоји да субвертира идеолошке кодове“ (Поповић-Перишић 1986: 1423). Овде се субверзија и авангарда разумеју у чисто књижевном смислу. Но, једна од теоријских иновација другог таласа феминизма јесте и разумевање језика као по дефиницији *политичног* (Pavlović, Urošević 2017: 7). Имајући у виду да, за разлику од женских покрета у развијеним капиталистичким

³ Демистификацијом кључних оптужби, у полемици са Бранком Лазић, председницом КДАЖ-а, у шта спадају тврдње да је феминизам елитистички покрет, те властољубива и „увозна“ идеологија, бавила се Славенка Дракулић у есеју „Смртни гријеси феминизма“ (Drakulić 1987).

земљама, *неофеминизам* у Југославији није био масовни друштвени покрет са политичким захтевима, већ је био интелектуални пројекат са упориштем у раду младих академских радница у области хуманистике, његов субверзивни потенцијал остваривао се на разини (интерпретације) текста. До 1986. године други талас феминизма – путем превода радикалнофеминистичке теорије, кроз нове приступе социјалистичкој борби или пак кроз постструктуралистичку теорију француских феминисткиња, за коју је, поред Наде Поповић-Перишић, посебно била заинтересована и филозофкиња Рада Ивековић (в. Ивековић 1986), нашао је пут до читатељки и читалаца у Југославији. Часописи *Поља*, *Дело*, *Марксизам у свету* објавили су током осамдесетих година значајне теме из области језика, књижевности, хуманистичке теорије, а њих је у библиографију феминистичке теорије и женских студија у периоду од 1974. до 1996. уврстила Биљана Дојчиновић (Dojčinović-Nešić 1996). Међутим, у другој половини седамдесетих година прошлог века, омладинска штампа била је једино поље актуелизације и дебатована неофеминистичких идеја изван уског круга академске и стручне периодике (часописи *Аргументи*, *Питања*, *Жена*). Анализа улоге омладинских часописа неопходна је да би се разумео особен, авангардни карактер *неофеминизма*.

Студент је у броју 8 и 9 из 1976. године објавио темат „Жена је човек“, који су уредили Жарана Папић и Иван Вејвода. У овом избору наћи ће се превод једног исечка из *Дијалектике пола* („Мит о женствености и детињству“), „Политика кућног посла“ Пат Мајнарди и „Тешко је бити жива и дотрајала: жена која стари“ Зои Мос, из антологије радикалнофеминистичких текстова *Сестринство је моћно* (*Sisterhood is Powerful*). *Идеје: часопис југословенских студената* објавиле су у трећем броју 1977. „Феминизам данас“, чланак италијанске политичарке са левнице Маријеле Грамаље. Значај овог текста је двострук. Најпре, он скреће пажњу на женски покрет у Италији, који је инсистирао на значају рада у домаћинству јер омогућава биолошку и друштвену репродукцију. Теоријски врхунац ове струје феминистичког покрета артикулисан је у раду Маријарозе дала Косте, која је женски рад у домаћинству посматрала као засебан систем производње у капитализму (Vogel 2013: 26). Даље, Грамаља инсистира на томе да је нови талас женског организовања у оквиру левнице усмерен против онога што именује као „тољатизам“, по Палмиру Тољатију, истакнутом вођи италијанских комуниста из времена Треће интернационале, односно против редукације жене на потпорну и, у односу на мушкарце, релациону улогу у комунистичком покрету (Gramaglia 1977: 121). У темату „Критика грађанске породице“ у часопису *Видици* објављен је „Напев за другове“, феминистичка песма Музичке групе Комитета из Падове, у преводу Ладе Муминагић, у којој су ове критике на рачун вођа комунистичког покрета изнете у поетском облику:

Драги другови што сте за длаку више лево
А ипак тврдите да рад
Наших жена није продуктиван
И да домаћице револуцију никад извести неће
Још увек нисте разумели ништа.

У овом темату наћи ће се и један коментар о идејама Александре Колонтај која се залагала за потпуну еманципацију жене, и као раднице и као полног бића, и текст Еме Голдман „Брак и љубав“, у преводу Мирјане Оклобције, у коме ауторка подјармљеност жене упечатљиво дочарава тврдњом да она: „врло брзо учи да је дом по обиму мањи затвор од творнице, али да има чвршћа врата и решетке“ (Goldman 1977: 19). Другим речима, омладинска периодика је крајем седамдесетих година функционисала као интелектуална арена у којој су се могле пласирати и дискутовати оне идеје о еманципацији жена које су, као и ауторке попут Еме Голдман и Александре Колонтај, биле проскрибоване у оквирима традиционалног „марксистичког канона“.⁴ Те идеје односиле су се на захтев за потпуном психолошком еманципацијом жена и радикалном трансформацијом мушко-женских односа, односно за унапређењем контроле рађања и права на рад и образовање као кључних материјалних, али не и јединих битних фактора у остваривању једнакости полова. Жарана Папић одлази и корак даље. Тумачећи интелектуалну биографију Симон де Бовоар, она не критикује само другоразредну позицију жене и унутар левичарских покрета, већ указује и на механизме којима и жене пристају на „суптилне тонове доминације“, као што је то чинила и Симон де Бовоар у односу према Сартру, јер је „анализирајући Сартрове особине, увек у њима проналазила по неки разлог који је нужно успостављао његову предност над њом“ (Parić 1977: 21).

Из свега реченог, може се закључити да је теза Маријеле Грамаље – да се феминистички покрет развија на основама студентског бунта из 1968. године – у основи тачна (Gramaglia 1977: 22). И то на два нивоа. Најпре, оптужба за „лажни авангардизам“, односно оптужба за покушај преотимања водеће улоге у еманципацији радничке класе, на коју искључиво право полаже Савез комуниста Југославије, запечатилa је судбину *Студента* и студентског покрета. На бази те оптужбе смењена је редакција *Студента* и изгласана његова „програмска реоријентација“ (Мољковић 2008: 123). Будући да је, као што је већ речено, *неофеминизам* и иницијално замишљен као интелектуални, а не опозициони пројекат у ужем смислу те речи, државна репресија је изостала. Оптужба за „лажни авангардизам“ је, као кључно средство дискурса оспоравања легитимитета, пак преживела у комичном регистру, и то у виду супротстављања „беспослених интелектуалки“, с једне, и радничке класе, с друге стране. Такође, намера неофеминистичких напора, као и конференције „Друг-ца жена. Женско питање – нови приступ?“ била је сродна изворној мотивацији јунских демонстрација из 1968, односно циљевима тадашњег студентског покрета. Та мотивација односила се на жељу за превазилажењем дискрепанције између државно прокламованих социјалистичких идеала и њиховог изневеравања у пракси. Бранећи се на страницама *Студента* од сензационалистичких

⁴ Ипак, важно је напоменути да постоји и ток левичарске мисли који није бежао од контроверзних ставова и ауторки, па је тако уредник *Организованог радника* Михаило Тодоровић, касније дисквалификован као припадник „десне фракције“, преводио дела Александре Колонтај, међу њима и *Љубав три генерације*, приповетку која говори о духовној и сексуалној еманципацији три жене из исте породице, од краја 19. столећа до успостављања совјетске државе.

оптужби, пре свега, *Политике* и *Вечерњих новости*, историчарка уметности Дуња Блажевић, тада директорка Студентског културног центра у Београду и једна од организаторки конференције, појаснила је значење спорне синтагме у називу конференције: „Нови приступ, као што је на скупу више пута наглашено, значи конкретизацију платформе коју у нашем друштву у многим документима имамо. Таква конкретизација значи проширење анализе и на тзв. приватну сферу“ (cf. Теџановић, Veselinović 2003: 8).

Ка историји девојачке културе

Поред тога што је неофеминистичка мисао, на трагу еманципаторског наслеђа из 1968. године, указивала на кључни раскорак између званичне идеологије и реалности, још један аспект авангардног карактера неофеминизма огледа се у односу према историји жена у Југославији. Наиме, Лидија Скљевицки указала је на кључну противречност официјелне репрезентације учешћа жена у Народноослободилачкој борби – с једне стране, увек се инсистирало на учешћу „маса жена“, док су истовремено конкретни историјски доприноси жена обезличени и утопљени у митологизирајуће флоскуле. Саставни део те репрезентацијске стратегије било је и умањивање утицаја и значаја женског покрета из међуратног периода (Sklevicky 1987: 51–61). Истраживачки замајац у области историје жена Скљевицки је именovala као „уписивање жена натраг у повијест“ (Sklevicky 1987: 52). Ово је посебно значајно узети у разматрање из савремене перспективе, јер однос феминистичких идеја и омладинске периодике није увек био узајамно подстицајан.

Током педесетих година у омладинској штампи, попут *Омладине*, истицане су две фигуре *женске омладине* – *партизанка* и кроз рубрику „Најбољи међу младима“ *ударница*, односно *омладинка*, која постиже изврсне резултате у разним областима (гимнастика, рад у пољу, фабричка производња, падобранство). Обе ове фигуре одликују се изузетном пожртвованашћу и храброшћу. У чланку „Из борби најмлађих српских пролетера. Сећања Војина Ђурашковића на Другу пролетерску“, објављеном у 26. броју *Омладине* из 1952. године, партизанска болничарка Милена Ситарница описана је на следећи начин: „У борбама је била јунак. На Гату, Мањачи, код Мркоњићграда, на читавом борбеном путу Друге пролетерске, улетала је у најжешће окршаје да помогне рањеним друговима“ (Ђурашковић 1952: 1–2). У непотписаном тексту „Омладинка Зора Бољановић“, из наредног броја овог часописа, младе жене приказане су у несвакидашњем положају – „Зора Бољановић је једна од многих омладинки које су заволеле ваздухопловство и падобранство. Оно је постало нераздвојан део њиховог живота“ (6). У *Студенту* (тада под називом *Народни студент*) пак током педесетих година готово да нема специфичне репрезентације жена, осим пословичног спомињања Осмог марта као међународног празника жена. Током шездесетих година, а посебно током револуционарне 1968. године, младе жене појављују се готово искључиво у ниском, комичном или сексуалном регистру, попут чланка „Уместо да спавају код куће малолетнице у студентским собама“, објављеном у 7. броју 1968. године. „Проблематика студенткиње-жене“,

како сазнајемо из интервјуа Цвета Сарајлића са докторком Смиљком Пиштељић, из 3. броја *Студента* исте године, своди се на елементарну бригу о репродуктивном здрављу.

Ови примери јасно упућују на то да је до раслојавања између радничке и сеоске омладине, с једне, и студената, с друге стране – о чему је у *Пољима* 1979. у тексту „Од СКОЈ-а до Савеза социјалистичке омладине“ писао Милан Станић – дошло и пре 1963. године, када кровна организација Народна омладина Југославије мења назив у Савез омладине Југославије (Stanić 1979: 1-4). То раслојавање огледало се, очито, и на плану жанровског профилисања периодике. Док су гласила радничке и сеоске омладине одржавала поглавито ону слику реалности коју је режим желео да одржи, студентски листови и часописи поседовали су својеврсну уредничку и жанровску аутономију. Данило Удовички, један од организатора јунских демонстрација '68, који је због тога осуђен на две године затвора, у својим мемоарима оставио је сведочанство о стратешком разилажењу између организација (подобне) омладине и студената, које се завршило кажњавањем студената због њихове авангардне улоге – „Тито је на све то, ни мање ни више, одговорио РАСПУШТАЊЕМ САВЕЗА СТУДЕНАТА – Управо тог Савеза студената због којих је Универзитет прозван Црвеним пре Другог светског рата и који смо ми наследили“ (Udovički 2014: 24).

Но, ни у оквиру такве, радикално еманципаторске интелектуалне и политичке климе проблем изневереног обећања женске еманципације није могао доћи на дневни ред док га саме жене нису поставиле у другој половини седамдесетих година. Захваљујући неофеминистичком императиву „уписивања жена натраг у повијест“ данас је могуће критички промишљати *функцију* репрезентације жена као партизанки и ударница, као и потпуно одсуство теме женског ослобођења тамо где би сензибилност за ову врсту проблематике била очекивана. Симбиоза наслеђа студентског авангардизма из 1968. године и неофеминистичког дискурса може послужити као референтни оквир за теоријско утемељење историје девојаштва и девојачке културе у југословенском контексту.

Наиме, *студије девојаштва* или *девојачки студији* (*girlhood studies*), како је ово поље студија културе именовано у посебном броју *Часописа за књижевну и културалну теорију* к., за сада једином таквом темату у постјугословенском контексту, који су уредиле Барбара Грегов, Вероника Месић, Петра Пожгај, Наталија Ива Степановић и Ивана Михаела Жимбрек, настају увођењем феминистичке перспективе у проучавање популарне и поткултуре младих (Mc Robbie, Garber 1981: 209-222). У овом темату преведени су најважнији теоријски текстови настали у последње две деценије, када је интересовање за историју дискурзивног обликовања фигуре девојке и девојаштва процветало и доживело пуну академску институционализацију и легитимизацију оснивањем специјализованог часописа *Girlhood Studies*. Ово подручје истраживања данас је усмерено и на девојаштво у масовној култури, једно подручје обликовања дискурса рода као неизоставне компоненте модерности и модернизације (Discroll 2007:27), али и на подручје „високе“ културе, имајући у виду да је жанр женског образовног романа

(Bildungsroman) у феминистичким тумачењима послужио као „основа за теоретизацију развоја политичког субјекта из родне перспективе“ (Adams 1998: 10). Досадашња књижевнoисторијска истраживања код нас показала су да је у српском и југословенском контексту жанр женског образовног романа, или *девојачки роман*, и те како виталан жанр, који „заузима иницијално место у контексту српског авангардног романа“, показујући да је проблематизација унутрашње еманципације жене такође и повлашћена прича авангарде код нас (Свирчев 2015: 169).

Узевши у обзир ове резултате савремених истраживања, пример неофеминизма заправо нуди модел како би се историја девојаштва у југословенском контексту могла испричати на један нов начин – као историја *женске омладине* – одређена, али не и запечаћена изневереним обећањем еманципације, потискивањем специфично женског искуства у оквиру омладинске активности, али и опетованом жељом и намером самих жена да изграде континуитет са постигнућима својих претходница.

ИЗВОРИ

- Vidici: časopis za kulturu, književnost i društvena pitanja*. Beograd: 1977.
- Žena danas 1975. – Trideset godina pobede nad fašizmom. Međunarodna godina žena OUN*, g. XXXIX, br. 275, Beograd: 1975.
- Ideje: časopis jugoslovenskih studenata*. Beograd: 1977.
- Омладина: лист Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије*. Beograd: 1952.
- Student: nedeljni list beogradskih studenata*. Beograd: 1952–1978.
- Časopis za književnu i kulturalnu teoriju k. Djevojački studiji*. Zagreb: 14/2019.

ЛИТЕРАТУРА

- Adams, Julia. „Feminist Theory as Fifth Columnist or Discursive ‘Vanguard’. Some Contested Uses of Gender Analysis in Historical Sociology“. *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, Vol. 5, No. 1 (1998): 1–16.
- Blagojević, Marina (prir.). *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanje i komunikaciju, 1998.
- Bonfiglioli, Chiara. *Belgrade, 1978. Remembering the conference „Drugarica Zena. Žensko Pitanje – Novi Pristup?“ / „Comrade Woman. The Women’s Question: A New Approach?“ thirty years after*. Master thesis. Utrecht University, 2008. < <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/31158> >, 18. 8. 2021.
- Vogel, Lisa. *Marxism and the Oppression of Women. Toward a Unitary Theory*. Leiden: Boston: Brill, 2013.
- Goldman, Ema. „Brak i ljubav“. Prevela Mirjana Oklobžija. *Vidici: časopis za kulturu, književnost i društvena pitanja*, g. XXXIII, br. 5/6 (1977): 19.
- Gramaglia, Mariella. „Feminizam danas“. Preveo Ante Matić. *Ideje: časopis jugoslovenskih studenata*, knj. 1, sv. 3 (1977): 121–123.
- Гудац Додић, Вера. „Конференција ‘Друг-ца Жена. Женско питање – нови приступ?’ Транснационална секвенца у историји феминистичког покрета у Југославији“. *Традиција и трансформација: трансационална искуства југословенске историје*. Уредиле Олга Манојловић Пинтар и Вера Гудац Додић. Београд: Институт за новију историју Србије, 2019. 243–265.
- Despot, Blaženka. *Еманципација и нови социјални покрети*. Osijek: Међуопćинска конференција SKH, 1989.

- Discroll, Catherine. „Girls Today – Girls, Girl Culture and Girl Studies”. *Girlhood Studies*, Vol. 1, No. 1 (2007): 13–32.
- Drakulić, Slavenska. „Smrtni grijesi feminizma”. *Žena i društvo, kultiviranje dijaloga*. Uredila Lydia Sklevicky. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1987. 171–181.
- Dojčinović-Nešić, Biljana. *Odabrana bibliografija radova iz feminističke teorije / ženskih studija 1974–1996*. Beograd: Ženske studije i komunikacija, Centar za ženske studije, 1996.
- Duboa, Elen. „Feminizam starog i novog talasa”. Prevela Vesna Đorđević. *Oslobođenje žena. Feministički tekstovi 1964–1975*. Uredili Sanja Pavlović i Miloš Urošević. Beograd: Autonomni ženski centar, Žene u crnom, 2017. 52–53.
- Đorđević, Jovan. *Žensko pitanje: antologija marksističkih tekstova*. Beograd: Radnička štampa, 1975.
- Ђурашковић, Војин. „Из борби најмлађих српских пролетера – сећања Војина Ђурашковића на Другу пролетерску”. *Омладина*, г. IX, бр. 26 (1952): 1–2.
- Ивековић, Рада. „Судбина ‘слабог’ субјекта и критика постајања женом”. *Књижевност*, књ. LXXXIII, св. 8/9 (1986): 1405–1420.
- Јакшић, Миланка. „Равноправност, развој и мир”. *Идеје: часопис југословенских студената*, књ. 1, св. 1 (1977): 207–2014.
- King, Meri i Kejsi Hajden. „Pozicioni papir Studentskog nenasilnog kordinacionog komiteta: Žene u pokretu”. Prevela Hana Ćopić. *Oslobođenje žena. Feministički tekstovi 1964–1975*. Uredili Sanja Pavlović i Miloš Urošević. Beograd: Autonomni ženski centar, Žene u crnom, 2017. 17–18.
- Колонтај, Александра. *Љубав три генерације*. Предео Михаило Тодоровић. Београд: Новости, б. г.
- Ler-Sofronić, Nada. „Retrogradni procesi u zatvorenom porodičnom krugu”. *Vidici*, г. XXIII, бр. 5/6 (1977): 10–12.
- Ler-Sofronić, Nada. *Neofeminizam i socijalistička alternativa*. Beograd: Radnička štampa, 1986.
- Lóránd, Zsófia. *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia*. London: Palgrave Macmillan, 2018.
- McRobbie, Angela and Jenny Garber. „Girls and Subcultures”. *Culture, Ideology and Social Process*. Ed. by Tony Bennet, Graham Martin, Colin Mercer and Janet Woollacott. Batsford: The Open University Press, 1981. 209–222.
- Matsui, Machiko. „Evolution of the Feminist Movement in Japan”. *NWSA Journal*, Vol. 2, No. 3 (1990): 435–449.
- Mitchell, Juliet. *Women: The Longest Revolution. On Feminism, Literature and Psychoanalysis*. New York City: Pantheon, 1984.
- Мољковић, Илија. „Случај” Студент: документи. Београд: Службени гласник, 2008.
- Pavlović, Sanja i Miloš Urošević. „Predgovor”. *Oslobođenje žena. Feministički tekstovi 1964–1975*. Uredili Sanja Pavlović i Miloš Urošević. Beograd: Autonomni ženski centar, Žene u crnom, 2017. 7–8.
- Papić, Žarana. „Iskustvo Simone de Beauvoir”. *Vidici*, г. XXIII, бр. 5/6 (1977): 20–21.
- Petrić, Nevenka. *Pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji*. Separat. Portorož: Savjetovanje Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu, 1976.
- Поповић-Перишић, Нада. „Филозофске претпоставке ‘другог писма’”. *Књижевност*, књ. LXXXIII, св. 8/9 (1986): 1423–1435.
- Rowbotham, Sheila, Lynne Segal and Hilary Wainwright. *Beyond the Fragments: Feminism and the Making of Socialism*. London: Islington Gutter Press, 1979.
- Свирчев, Жарка. „Авангардни девојачки роман: Пре среће Милице Јанковић и Бакон Богородичине цркве Исидоре Секулић”. *Нова реалност из сопствене собе: књижевно стваралаштво Милице Јанковић*. Уреднице Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић и Милена Родић. Велико Градиште: Народна библиотека Вук Караџић, Београд: Универзитетска библиотека Светозар Марковић, 2015. 151–174.
- Sklevicky, Lydia. „Konji, žene, ratovi, itd.”. *Žena i društvo, kultiviranje dijaloga*. Uredila Lydia Sklevicky. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1987. 51–61.
- Stanić, Milan. „Od SKOJ-a do Saveza socijalističke omladine”. *Polja. Časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja*, г. XXV, бр. 248 (1979): 1–4.

- Tešanović, Jasmina i Bojana Veselinović. *Drug-ca (retro presariju za oktobar, novembar i decembar 1978)*. Beograd: AŽIN, 2003.
- Turza, Karel. „Marksisti su zaboravili porodicu. Prolegomena za studiju o uslovljenosti gradanskog oblika porodice“. *Student*, g. 39, br. 18/19 (1976): 8.
- Udovički, Danilo. *Treći juni 1968. Od kritike svega postojećeg, do uništenja svega postignutog*. Novi Sad: Izdavačka kuća Kiša, 2014.
- Firestone, Shulamith. *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*. New York: A Bentam Book, 1970.
- Hanisch, Carol. „Introduction“, 2006, < <https://webhome.cs.uvic.ca/~mserra/AttachedFiles/PersonalPolitical.pdf> >, 18. 8. 2021.
- Čaćinović-Puhovski, Nadežda. *Ravnopravnost ili oslobođenje (teze o teorijskoj relevantnosti suvremenog feminizma)*. Separat. Portorož: Savjetovanje Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu, 1976.

FEMINISM IN STUDENT JOURNALS: TOWARD A HISTORY OF GIRLHOOD IN YUGOSLAVIA

This paper explores how the student journals (*Student*, *Vidici*, *Ideje*) influenced the manner in which the crucial feminist notions in Yugoslavia were articulated and discussed in the period from 1975 to 1978, when the conference *Comrade Woman. The Woman Question: A New Approach?* took place in Belgrade. Feminist theoretician Nada Ler Sofronić named the joint intellectual project of young female scholars in this period *neo-feminism*. As a theoretical approach, neo-feminism was developed from critical reflection on the second-wave feminism in the West, as well as on the ideology of socialist self-management in Yugoslavia. The first part of the paper introduces the theoretical distinction between feminism and *the woman question*, briefly presenting the history of the debate between the feminist and the socialist movements in Yugoslavia. The second part clarifies the connection between the role of the student journals and the avant-garde features of neo-feminism. The reasoning behind the student revolt of 1968 and the new feminist project in the academia in the seventies was akin due to the fact that both movements strived to bridge the gap between the theory (promoted by the regime) of what a socialist state should look like and the actual reality. However, the fundamental difference between the two movements lies in the fact that the neo-feminist movement was not subjected to state repression, since it did not defy the authorities as a political opposition. Yet, the discursive strategies of the mass media, with their reliance on denouncing the "phony avant-gardism," were also applied to the *Comrade Woman* conference. Additionally, the paper analyzes how the post-1968 stratification of the student movement and its press enabled the collaboration between neo-feminism, as a feminist avant-garde, and anti-regime student journals. Last but not least, the paper sheds light on various forms of representation of girls in post-war student press, which implies that the position of feminist authors and ideas was not always as well-accepted in the student press as was the case in the late seventies. In conclusion, the paper outlines how the neo-feminist legacy could inspire a new articulation of *(her)story* of girlhood in the Yugoslav context.

Keywords: neo-feminism, the woman question, avant-garde, girlhood studies, Nada Ler Sofronić, Yugoslav student press, second wave feminism